

URARTULU ARGİŞTİ OĞLU KRAL RUSA: BİR BAŞARI ÖYKÜSÜ

URARTIAN KING RUSA SON OF ARGISHTI:
A STORY OF SUCCESS

Altan ÇİLİNGİROĞLU*

Anahtar sözcükler: Urartu Krallığı, Rusa, Ayanis Kalesi, Karmir-blur, Bastam, Toprakkale
Key words: Urartian Kingdom, Rusa, Fortress of Ayanis, Karmir-blur, Bastam, Toprakkale

An Urartian king, namely Rusa, son of Argishti ruled the kingdom almost for forty years longer than any other kings before or after him. He managed to build five "magnificent" fortresses all over the country to control any military danger which may come particularly from the north and other directions. He created good relations with "mounted nomads" such as with Scythians and Cimmerians to establish a buffer zone between Median Kingdom and Urartian territory. His revolutionary ideas helped him to establish new reforms about administration, taxation and writing systems as well as about city planning. He definitely was one of the most successful rulers of the Urartian Kingdom despite the fact that his "end" became with a riot launched by his own people living in an Outer Town "proudly accomplished" by himself as declared in the inscription of susi temple at Ayanis.

"Argiştı oğlu Rusa bu susiyi kendisine efendi olan Tanrı Haldi'ye yaptırdı ve Aza Ülkesi'nin Teişebani Kenti'nin Haldi kapısını kusursuz bir şekilde inşa etti ve Tanrı Haldi'ye adadı. Rusa derki: kayaya dokunulmamıştı ve yer çoraktı. Hiçbir şey orada yapılmamıştı. Tanrı Haldi bana krallığı verdiği ve ataların atanmış tahtına çıktığım zaman Haldi kapısını kusursuz bir şekilde yaptırdı. Tanrı Haldi tarafından... güçlü kral ve Şurili Ülkesi'nin, Biainili Ülkesi'nin kralı Argiştı oğlu Rusa'ya yaşam, sevinç ve yücelik ile birlikte yetki, güç ve kudret verilsin..." (UKN II,448, M.Payne 2006,286,12.2.4).

Tüm Urartu krallarından çok daha uzun sürecek

bir saltanatın başlamış olduğunu vurgulayan bu ifadeler Karmir-blur adlı kentte olduğu düşünülen bir tapınak yazıtında (Salvini1979a, 249-269) yer almaktadır. Yazıtta kullanılan "Tanrı Haldi bana krallığı verdiği ve ataların atanmış tahtına çıktığım zaman" ifadesi kral II. Rusa'nın saltanatının ilk yıllarında Gökçe Göl civarında Urartu panteonunun ikinci büyük tanrısı Teişeba için bir kent yaptırdığını ve adını da bu tanrıdan alarak "Teişebani" koyduğunu gösterir. Diğer kralların da yazıtlarında rastlanan "Tanrı Haldi bana krallığı verdiği" açıklaması bir zaman kavramını açıklamamış olsa da, krala ait diğer yazıtlarda olmaması nedeni ile yine de Karmir-blur Kalesi'nin en erken inşa edilen

kalelerden biri olduğunu gösterecek niteliktedir. "Kırmızı Tepe" anlamındaki Karmir-blur, Erivan'ın kuzeybatısında ve Razdan Nehri'nin kıyısında yer alan tepeler üzerinde kurulmuştur (Piotrovskii 1969,135 vd.).1939 yılında başlayan kazılar çok sayıda yapı ve içlerinde yüzlerce odanın yer aldığı ekonomik ve idari bir merkezin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Karmir-blur'da ele geçen farklı türdeki eserler uzun yıllar, hatta bugün bile, Urartu sanatını anlamamızı ve yorumlamamızı olanaklı kılmıştır. Ele geçen eserler arasında dini merasimlerde kullanılan "kutsal silahlar", tabletler, her türde çanak çömlekler, depolama küpleri, mühür baskıları, evsel her türlü buluntu ve yazıtlar vardır. Bulunan eserlerin hemen tümü kaleyi inşa eden II. Rusa'ya aittir. Ancak üzerlerinde var olan yazıtlardan anlaşıldığı kadarıyla II. Rusa dönemine ait olamayan bazı krali eserler de kalede ele geçmiştir. I. Argiştı, II. Sarduri ve I. Rusa'ya ait oldukları yazıtlarından bilinen tunç kalkanlar bunlara en iyi örnektir. Bir kalkan üzerinde yer alan "Bu kalkan Menua oğlu Argiştı tarafından efendim Tanrı Haldi'ye Erepuni Kenti için yapılmıştır" ifadesi (Piotrovskii 1970,85) Karmir-blur'da bulunan bazı eserlerin bir ata yadigânı olarak kabul edilerek, bir nedenle artık kullanım dışı kalan bir başka kentten, yani Erepuni'den buraya taşındıklarını göstermektedir. Benzer bir uygulama II. Rusa'ya ait olan Ayanis Kalesi'nde de gözlenmiştir. Ayanis'te gün ışığına çıkartılan biri hariç tüm eserler bu krala aittir. Ancak üzerindeki yazıttan da anlaşılacağı gibi bir tunç miğfer II. Rusa'nın babası II. Argiştı tarafından Tanrı Haldi'ye armağan edilmiştir. Buluntunun sahibi II. Argiştı, II. Rusa'nın saltanatı sırasında yaşamış mıdır? Bu sorunun kesin bir yanıtı yoktur. Ancak anlaşılın şudur ki; II. Rusa gerek Karmir-blur'da ve gerekse Ayanis'te ata kültürüne değer vermekte ve atalarına ait eserleri kendi inşa ettiği kalelerde saklama isteğini gösterebilmiştir.

Karmir-blur ve daha sonra inşa edilecek olan diğer kaleler II. Rusa'nın planladığı ve adım adım şekillendirdiği bir siyasal ve ekonomik uygulamanın sonuçlarıdır. Urartu Krallığı'nın en

önemli sorunlarının başında gelen ve genel olarak "atlı kavimler" olarak adlandırılan tehlike kral II. Rusa için de önemli ve çözülmesi gerekli bir sorundu. Babası Argiştı'nın olasılıkla M.Ö.707 yılında Kimmerler karşısında aldığı yenilgi (Çilingiroğlu 1994,98-99) bu tehlikenin boyutlarını kendisine gösterecek kadar önemli idi. Urartu tarihi boyunca her zaman kuzeyden geldiği bilinen bu tehlikeye karşı alınacak önlemlerin başında Urartu ana yerleşim merkezini koruyacak bir kaleler zincirinin kurulması gelmekte idi. Bu zincirin birinci halkası ise Urartu kayıtlarında "Aza" ülkesi olarak adlandırılan ve Sevan Gölü çevresinde yer alan Karmir-blur Kalesi'dir. Atlı kavimlerin yıllar boyunca Kuzey Batı İran ve Doğu Anadolu'ya ilerledikleri güzergâh Sevan Bölgesi'nde başlamakta ve günümüz Türkiye-İran sınırı boyunca güneye ilerlemektedir. Atlı Kavimler içinde yer alan İskitler ve Kimmerlerin Anadolu ve Batı İran'a ilerleyişleri ile ilgili veriler Yakın Doğu yazılı kaynaklarının dışında Herodot Tarihi'nde de yerini bulmuştur. Bilgi aynen şöyledir: "Gene besbelli, peşlerinden gelen İskitler, Medya'yı yollarını şaşırdıkları için istila etmemişlerdir. Zira Kimmerler kaçarlarken kıyı boyunca bırakmamışlar, oysa İskitler onları, içeriye sapıp Medya'ya girdikleri güne kadar, Kafkasları sağlarına alarak izlemişlerdir..." (Herodot IV, 12). Bu istila hareketinin ne zaman olduğu kesin olmamakla birlikte büyük olasılıkla II. Argiştı'nın saltanatının son yıllarında veya II. Rusa döneminin başlarında gerçekleşmiştir.

Tehlike sadece Urartu için geçerli değildir. M.Ö. 679 yıllarında Asur kralı Esarhaddon'un İskit kralı İspakai'yi Batı İran'da mağlup etmesine karşın (LAR II,517) bu tehlikenin Asur Krallığı için de geçerli olduğu gözlenmektedir. Urartu kralı Rusa ülkesinin sınırları içinde veya çok yakınında olan bu tehlikeyi hem askeri önlemler, hem de diplomatik yaklaşımlar ile denetim altına almak arzusundadır. Kral Karmir-blur'dan başlayarak güneye doğru güçlü kaleler inşa etmenin sorunu bütünüyle çözemeyeceğini kavramış olmalıdır ki, İskitler ile iyi ilişkiler

yaratan diplomatik uğraşlarını da göz ardı etmemiştir. İskit kralı Saga-dum-tar Rusa'yı bir Urartu kentinde, büyük olasılıkla Toprakkale'de ziyaret etmiş ve buradan Mana Ülkesine gitmiştir (UKN 310). Tehlikenin boyutlarını fark eden ve yapılacak bir antlaşmanın Asur'a karşı kendisine güç vereceğini düşünebilen Rusa, İskitlerin Kuzeybatı İran'da gruplar halinde yerleşmesine göz yummuştur. Bu davranış Rusa'ya doğudaki Medlerden gelebilecek bir tehlikenin önüne set çekebileceğini de göstermiştir.

M.Ö.7. yüzyılın başlarında başta Urartu ve Asur olmak üzere tüm Yakındoğu için hayati bir tehlike olan atlı kavimler için alınan önlemler sadece diplomatik girişimler değildi. Atlı kavimlerin zaman içinde çok farklı devletler ile her an taraf değıştirebilir işbirlikleri Rusa'nın Urartu ana yerleşim merkezini koruyabilecek yeni kaleler inşa etmesini gerekli kılmıştır. Kuzeyde Sevan Gölü çevresinde kurulan Karmir-blur Kalesi'nin güneyinde, bir başka anlatımla kuzeyden Urartu topraklarına girişı sağlayan yol üzerine yeni kaleler inşa etmek gereği kaçınılmazdı. Hoy'un 54 km kuzeybatısında, Ak Çay adlı nehrin kıyısında kurulan Bastam Kalesi bu düşüncenin gerçekleşmesi anlamınadır. Bastam kale ve yerleşmesi 1600 m uzunluğunda ve 850 m genişliğinde toplam 1.36 km² alanı kaplayan Urartu Krallığı'nın en büyük kalelerinden biridir (Kleiss 1980, 299 vd.). Urartu'daki adı ile Ala'ani ülkesinde dik bir kayalığın yamacına kurulan kale bölgenin idari, askeri ve dini açıdan merkezi olabilecek yapısal özelliklere sahipti. Eyalet valisinin ikamet ettiği kalede ele geçen yüzlerce bulla üzerindeki krali mühür baskıları kral II. Rusa'nın da Bastam'da geçici süreler için ikamet ettiğini göstermektedir (Kleiss 1980,229). Kralın inşa ettirdiği kalelerde zaman zaman ikamet ettiğine ait veriler diğer kalelerde de ele geçmiştir. Bastam Kalesi'nin kuruluşu ile ilgili bilgi veren Maku yazıtında kral Rusa Tanrı Haldi'nin emri ile şimdiye dek hiçbir şeyin yapılmadığı tepe üzerinde bir kale yaptırdığını ve adını da "**Rusai URU-TUR**" olarak koyduğunu ifade etmektedir(UKN 208). **Rusai URU-TUR** "Rusa'nın küçük kenti" anlamını taşımaktadır.

Urartu Krallığı'nın kapladığı alan olarak en büyük kentine bu adın verilmesi ilginçtir. Kendisinin inşa ettirdiği üç görkemli kaleye kendi adının verilmesindeki isteği, bu kalelerden en büyük olanını "Rusa'nın küçük kenti" olarak adlandırması kral Rusa'nın kendisinde bulduğu gücü ve hayata bakışındaki mizahi anlayışı ifade etmektedir. Kral Rusa'nın bu anlayışını kendisi tarafından Tanrı Haldi'ye adadığı üzerindeki yazıtın anlaşılabilir bir miğferin betimlemelerinde de görmek mümkündür. Şimdiye dek hiçbir adak eseri üzerinde görülmeyen "tavuk" motiflerinin kemer üzerindeki dini sahne ile birlikte işlenmiş oluşu (Derin-Çilingiroğlu, 181, Res.59) farklı bir kişiliğin ürünüdür.

Ziuquni Ülkesi Van Gölü'nün kuzey sahilinde, Süphan Dağı ve çevresini de içine alan bölgenin adıdır. Van Gölü'nün güney tarafındaki yüksek dağlık arazi batıdan gelen yolların, bu gün de olduğu gibi, Van'a ulaşması için hiç de uygun değildir. Muş ve Bingöl tarafından gelebilecek bir tehlikenin önlenmesi gölün kuzey kıyısına kurulacak bir kale ile mümkündür. Geniş tarımsal alanların ve hayvancılık için çok değerli yaylaların denetlenmesi konusunda da görev üstlenebilecek bu kale Adilcevaz'ın arkasında yükselen Süphan Dağı'nın yamaçlarında inşa edilmiştir. Kale Van Gölü'nün kuzey kıyısına paralel olarak giden ve Urartu Dönemi ve sonrasında kullanıldığı kesin olan yola egemen durumdadır. Farklı büyüklükteki payeli salonların yer aldığı kalenin güney yamaçlarındaki düzlükte bir dış kent vardır. Depo yapıları, içlerindeki anıtsal küpler ve andezit taşından yapılmış sur duvarı temelleri ile II. Rusa'nın inşa ettiği diğer kalelerden büyük farkı yoktur. Andezit payeler üzerine yapılmış kabartmalar ise Urartu sanatında pek de yaygın olarak rastlanmayan örnekleri gösterirler (Bilgiç-Öğün, 45-49). Rusa tarafından inşa edilen tüm kalelerde tapınak yapısı ile ilgili mimari veya epigrafik kanıtlar olmasına karşın Kef Kalesi'nde tapınağın varlığına ait bir delil bulunmamıştır. Adilcevaz civarında bulunan (Burney-Lawson, 211 vd.) ve günümüzde Van Müzesi'nde saklanan ünlü

"Adilcevaz Kabartmasının" bir tapınağın girişini süslediği iddia edilmiş olsa da (Seidl 1974, 116; Salvini 2006, 178-179, Çizim 10 ve 11) tapınak arkeolojik kazılar ile saptanamamıştır. Kef Kalesi'nde yaptığımız araştırmalar tapınağın olası konumun manyetometre tekniği ile yapılabilecek bir araştırma ile saptanabileceğini göstermiştir. Mekânların duvar resimleri ile bo-yanmış oluşları, payeli salonların ve bir dış kentin varlığı, anıtsal bir payeli salonun "aşihusi" yapısı olarak inşa edilmiş oluşu (Salvini 2006, 178) Ayanis ve Kef Kalesi arasındaki mimari ve planlama açısından benzerlikleri ortaya koymaktadır. Ancak Kef Kalesi'nde yapılan kazılarda, Bastam Kalesi'nde olduğu gibi, çok az sayıda küçük buluntunun ele geçmiş olması dikkat çekicidir. Ayanis Kalesi'nde ve Karmir-blur'da ortaya çıkartılan binlerce eserin Kef ve Bastam kalelerinde olmayışlarının nedeni bu kalelerin tahrip ve yağma edilmiş şekilleri ile ilgili olmalıdır. Ayanis Kalesi belki de deprem gibi doğal bir afet ve sonrasında yerel bir yağma ile sona ermiş ancak kalenin yıkılan kerpiçler ile tamamen örtülmüş oluşu yağmanın sınırlı kalmasını sağlamıştır. Kef Kalesi'nin de böyle bir sonu paylaşmış olması mümkün olsa da kale tamamen yağma edilmiş ve kaleye ait her türlü dini veya evsel eşyalar yağmacılar tarafından alınmıştır.

Tuşpa Kalesi'nden 7 km. doğuda, Zimzim Dağı eteklerinde kurulmuş olan Toprakkale krallığının yeni bir başkenti olarak karşımıza çıkar. Bastam Kalesi'nde bulunan bir belgede II. Rusa'nın "tahtını Qilbani Dağı'nın karşısına taşıdığı yıl" ifadesi vardır (Salvini 1979b, 130). Tahtın bir başka anlatımla başkentini Tuşpa'dan Toprakkale'ye taşıdığı yılın hangi yıl olduğu bilinmemesine karşın kralın Keşiş Gölü adı ile bilinen "Rusa Gölünü" inşa etmesinden sonra olmalıdır. Keşiş Gölü'nün yapımını anlatan yazıtta (UKN 268) gölün Toprakkale ve Van kentlerinin su gereksinmesini karşılamak amacıyla yapıldığı ifade edilmekte ve Toprakkale "Rusahinili" ve Van Kalesi "Tuşpa" olarak adlandırılmaktadır. Bazı yazıtlarda ise Toprakkale'nin bir tarihten sonra, önünde kurulduğu dağın adından kay-

naklanarak "Rusahinili Qilbani-kai" (Qilbani Dağı Önündeki Rusa Kenti) adını aldığı bilinmektedir. Bastam'da bulunan belgede de bu ikinci ad kullanılmıştır. Bu bilgiler Toprakkale'nin Rusa'nın krallığının ilk yıllarında henüz yeni başkent olarak seçilmediğini, bu seçimin Keşiş Gölü'nün inşası ve Ayanis Kalesi'nin kuruluşundan sonra yapıldığını göstermektedir. II. Rusa'nın yaptırmaktan kesinlikle "onur" duyduğu ("...Bu işleri başardığım için Tanrı Haldi'ye teşekkür ederim...": Ayanis tapınak yazıtı: Salvini, 2001a, 261) kalelere kendi ismini verme isteği, Ayanis Kalesi'nin adının da Rusahinili olmasını zorunlu kılmış ve ortaya adı "Rusahinili" olan iki kent çıkmıştır. Bu sorun Ayanis'in "Eiduru Dağı önündeki", Toprakkale'nin ise "Qilbani Dağı önündeki" nitelendirmeleri ile çözülmüştür. Bu durum doğal olarak Toprakkale'nin Bastam'dan sonra ve Ayanis Kalesi'nden önce yapılmış olduğunun ipuçlarıdır. Toprakkale'nin Urartu Krallığı'nın üçüncü başkenti olarak kabul edilmesi geleneksel başkent Tuşpa'nın işlevinin kaybolduğu anlamında algılanmamalıdır. II. Rusa da dâhil olmak üzere takip eden tüm Urartu kralları kendilerinin "Tuşpa Kentinin Efendisi" olduklarını ısrarla vurgulamaktadırlar (Bkz: Ayanis kapı yazıtı: "...Argiştî oğlu Rusa, güçlü kral, yüce kral, Biainili Ülkesi kralı, Tuşpa Kenti'nin efendisi...": Çilingiroğlu-Salvini 1995, 111-120). Toprakkale'nin neden başkent seçilme durumunda kalındığının kanıtlara dayanan bir açıklaması yoktur. Toprakkale tapınağı civarında bulunan ve çeşitli Urartu krallarına ait olduğu yazıtları ile anlaşılan kalkanların varlığı kentin Urartu Krallığı'nın sonuna kadar bu görevini üstlendiğini göstermektedir. Olasılıkla Van Kalesi'nde yeni saray ve yapılar yaptırmak için yeterli alanın olmaması II. Rusa'yı böyle bir seçim yapmaya zorlamıştır. Bu yer değiştirmede başkentini daha güvenli bir tepeye nakledilmesi düşüncesi olmamalıdır. Toprakkale Asur kralı III. Tiglat-Pileser'in M.Ö. 735 yılındaki muhasarasına (Çilingiroğlu, 1994, 89; LAR I,785) bile karşı koyabilen Tuşpa'dan daha güvenli (Krş: Zimansky 1995, 95) bir konumda mıdır? Topografik olarak dik ve ulaşılması zor olan bir

tepe üzerine kurulmuş oluğu bu soruya olumlu yanıt verse de (Erzen 1980, 46) Tuđupa'nın da Urartu Krallığı sırasında hiçbir zaman dűđman tarafından ele geçirilemediği gözden ırak tutulmamalıdır. Kaldı ki; Bařkentin Toprakkale olması durumunda bile 7 km uzakta yer alan Tuđupa'nın dűđman eline gećmesi Urartu Krallığını sona erdirecek yeterli bir etkindir. II. Rusa'nın tahta gećtiđi yıllardan itibaren uygulamaya koyduğu reformlara bağlı olarak yeni bir idari sistem yaratmağa alığması bu yer değişikliğinin bir nedeni olabilir. Bir tablet üzerinde (Diakonov 1963) sayıları 5500'ü ağtığı ifade edilen saray yöneticisinin, memurunun ve hizmetlisinin Toprakkale'de görev yaptığı dikkate alınırsa, reformları da içeren idari yönetimin ne kadar insana ihtiyaç duyduğu anlaşılır.

Rusahinili Eiduru-kai, bir başka söyleyiş ile Ayanis Kalesi (Resim 1) Arğiști ođlu Rusa'nın inřa ettiği ve belki de ismini verdiği "son kale"dir. Urartu sanatının en zengin buluntularının, Urartu tapınak sűsleme sanatının en zgűn örneklerinin, 80 hektar genişliğindeki Dış Kent'in ve Urartu tapınak yazıtının en uzununun ortaya koyulduğu Ayanis Kalesi sadece Urartu sanatını daha iyi ve daha doğru yorumlamamızı sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda tarihsel bazı olaylara da ışık tutmaktadır. Ayanis Kalesi Van'ın 38 km kuzeyinde, eski adı ile Ayanis yeni adı ile Ağartı adlı kyűn yanındaki kayalık bir tepe üzerinde yer alır. Glden 250 m içerideki kale ve çevresinde yer alan 80 h bűyűklűkteki Dış Kent iklimi yumuşatan bir çanak içinde kurulmuştur. 1989 yılından itibaren başkanlığım altında ve Ege Üniversitesi Protohistorya ve Önasya Arkeolođisi Anabilim Dalı elemanları tarafından yűrűtűlen arkeolojik kazılar devam etmektedir. Urartu ile ilgili birçok yeni buluşun saptandığı Ayanis Kalesi verilerine biraz daha etraflı değinmek II. Rusa'nın başarı veya başarısızlıklarını anlamamızı sağlayabilecektir.

Tepe üzerindeki kalenin etrafını 150x450 m boyutlarında tař temel üzerinde yükselen kerpiç sur duvarı çevrelemektedir. Tař temellerde dođu tarafta kireç taşı, gűney tarafta ise yörede bol

miktarda bulunan volkanik andezit tařı kullanılmıřtır (Resim 6). Duvarlar üzerinde belli aralar ile kule çıkıntıları yer alır. Kalenin gűney-dođu köşesinde anıtsal giriř kapısı vardır. Kapının dođu kulesinin hemen altında bulunan bir yapım kitabesi kalenin Arğiști ođlu Rusa tarafından inřa edildiđini ve kale içinde bir tapınak alanının yapıldığını söyler. Yazıt kalenin adını da, yukarıda belirtildiđi gibi, "Sűphan Dađı nűndeki Rusa Kenti" olarak bize iletir (konu ile ilgili fazla bilgi için bak: ilingirođlu-Salvini 2001). Kale içindeki yapılar arasında, dođudan bařlamak űzere, Dođu payeli salonu, tapınak alanı ve içindeki "ekirdek tapınak", evsel içerikli yapıların yer aldıđı alan ve Batı depo odaları en göze çarpan anıtsal yapılardır. Dođu payeli salonunda 2.0X2.0 m lűlerinde iki sıra halindeki sekiz payenin çatıyı tařıdıđı gözlenmiřtir. Anıtsal salonun bodrum katı depo alanı olarak kullanılmıřtır. Depo alanının dođu blűműnde yűkseklileri 2,5 m'yi bulan bűyűk depo kűpleri ve çeřitli biçimde kaplar ele gećmiřtir. Alanın gűneyinde ise salonu tabanının 5,0 m derininde ortaya çıkartılan meknlerde kırık durumda gűnűműze gelen ancak birleřtirilmeleri műmkűn olan binlerce çanak çömlek parçası bulunmuřtur (Resim 21). Belirlenen kap biçimleri bunların kűçük boyutlu depolama kapları olduklarını göstermiřtir. Bu yapının Ayanis'te bulunan bir bulla üzerinde adı geçen bir "ařihusi" yapısı olması műmkűndür. Ařihusi yapısının Urartu mimarisi ve kale yapıları içinde önemli bir yeri olmalıdır ki; bu yapının yapıldıđı yıla "Ařihusi yapısının inřa edildiđi yıl" olarak adını vermiřtir. Dođu payeli salonunun tapınak yapıları ile iliřkili kılınmış olduđu anlaşılmaktadır. Ayanis kalesi'nde bulunan bűtűn bűyűk kűplerin üzerinde lűler ile ilgili yazıtlar olmasına karřın Dođu payeli salonunda bulunanlarda bu yazıtlar yoktur. Burada depolanan farklı malların kayıtlı olmaması malların buraya vergilendirme veya haraç sonucu gelmediđini ve malların dađıtılmadıđını göstermektedir. Kanımıza göre "ařihusi" yapısı rahip ve belki de rahibelerin ikamet ettiđi ve tapınađa ait arazilerden sađlanan farklı malların saklandıđı ve gerektiđinde tűketildiđi bir yapıdır.

30.0x30.0 m boyutlarında diğer payeli bir salon, içindeki çekirdek tapınak ve avlu zemininin altında yer alan ve 9,0 m derinliğe kadar aşağıda inen depo mekânları ile Tapınak Alanı'nı oluşturur (Resim 2 ve 5). Doğu duvarı hariç diğer duvarlara olarak uzanan 10 adet paye alanın çatısını taşır. Arka duvarı alanın doğu duvarına yapışık olan 12.75x12.75 m boyutlarındaki kare planlı çekirdek tapınağın önünde üstü açık bir avlu vardır. Avlunun doğu yönü hariç etrafını ahşaptan yapılmış bir sundurma çevreler. Avlunun ortasında ve çekirdek tapınak kademeli girişinin karşısında yuvarlak planlı bir yapı, avlu içinde gerçekleşen merasimleri yönlendiren rahiplere ait olmalıdır. Çekirdek tapınağa üç kademeli bir giriş ve koridorla varılır (Resim 4). Tabanı su mermeri yassı taşlarla kaplı kutsal odanın (cella) ölçüsü 4.58x4.63 m dir. Tapınağın ön yüzünde ve koridor duvarlarında toplam uzunluğu 16,0m'yi ve 88 satırı bulan Urartu Krallığı'nın en uzun tapınak yazıtı vardır (Resim 5). Yazıt "Tanrı Haldi'ye, efendime, Argiştı oğlu Rusa bu susiyi ve Haldi kapısını Rusahinili Eiduru-kai'de inşa etti..." ifadesi ile başlar (Salvini 2001a, 259-260) ve Urartu kültürü ile ilgili çok önemli bilgiler vererek devam eder. Kutsal odanın taş duvarları taş oyma (intaglio) tekniği ile yapılmış tanrı, gerçek dışı yaratıklar ve bitki motifleri ile süslenmiştir. Kutsal odanın doğu duvarına bitişik olarak inşa edilen ve su mermeri, ahşap ve kerpiçten yapılan podyumun üstü de aslan motifleri ile bezenmiştir. Yağma sırasında tahrip edilen podyumun yanlarında altın varaklar ile yapılmış hayvan bezemeleri ve halka şeklinde sıra ile yerleştirilmiş mozaikler vardır. Varaklar altın çivilerle podyuma tutturulmuştur (Resim 3).

Tapınak alanı Ayanis Kalesi'nde gerçekleştirilen dini merasimlerin yapıldığı alandır. Farklı türdeki dini merasimler için gerekli mimari oluşum ve merasimlerde kullanılacak dini eşyalar tapınak alanının zemininde ve avlunun güneyinde, zeminin altında eğime uygun olarak inşa edilen depo odalarında ele geçmiştir. Depo odaları açıklıklar sayesinde birbiri ile bağlantılı kılınmış ve tek girişi avlunun güneybatı köşesindeki mer-

diven ile sağlanmıştır. Tapınak alanı içinde dini etkinliklerin yürütülebilmesi amacıyla çok sayıda eser ve mimari düzenlemeler yapılmıştır. Kalenin planlaması (Çilingiroğlu, 2004a) sırasında düşünülen mimari düzenlemeler arasında sıvı kurban merasimi için gerekli kanallar, çekirdek tapınağın güney ve kuzey duvarına bitişik olarak yapılmış ocaklar ve kapının karşısında, avlunun ortasında kurulu yuvarlak planlı bir yapı ve depo odaları sayılabilir. Sayılan mimari özellikler alan içinde gerçekleştirilen farklı türdeki merasimlerin yapılabilmesi ile ilgilidir. Ayanis tapınak alanında yürütülen merasimlerin nasıl bir sıra izlediği bilinmemekle beraber alana kuzeydoğudan girişi sağlayan kapıdan başlayarak buluntuların mekânsal dağılımını değerlendirerek bir sıra takip etmek mümkün olabilir. Alana girişi sağlayan ve eşik taşı su mermerinden yapılan kapının iç iki yanında su mermerinden yapılmış ve yüksekliği 0.40 m olan iki su mermeri kaide vardır. Kaidelerin ortalarında yer alan oyuklara olasılıkla ahşaptan yapılmış birer kutsal ağaç yerleştirilmiş olmalıdır. Kaidelerin yanlarında zemin tabanının altına gömülmüş olan birer tunç disk üzerinde bu yapının Tanrı Haldi'ye yaptırıldığı yazılıdır. Kaidelerin çok yakın benzerleri Kef Kalesi'nden gelen kabartmalı taş kaideler üzerinde resmedilmiştir. Tapınak alanının içinde yer alan 10 payeden kapıya yakın olan ikincisinin doğusuna bitleştirilmiş pişmiş toprak küvet (Resim 20) dini merasimlere başlamadan önce yapılması gerekli dini temizlik için ihtiyaç duyulan suyu sağlamaktadır. Alanın 1,7 m.lik alt bölümü mavi, üstü ise beyaz renkle boyanmış kuzey kerpiç duvarına yapışık olarak bulunan küp sıvı kurban için kullanılmış olan su veya daha büyük olasılıkla şarabı taşımaktaydı. Sıvı kurbanın yapıldığı taş sunak, sıvının akması için yapılmış kanal 2 No.lu payenin yanındadır ve 1,0 m derinlikte olan kanalın üstü önce ahşap ve sonra da yatay kerpiç bloklar ile kaplanmış ve gizlenmiştir. Toprak altındaki kanallar kalenin birçok noktasında inşa edilmiş ve pis su bu kanallar yardımı ile sur duvarlarının altından kale dışına aktarılmıştır. Dini merasimler için yapıldığı yazıtlar ile kanıtlanabilen iki ocak

tapınak yan duvarlarına bitişiktir. Kuzey ocağı yanında her hangi bir kap bulunmazken, güney ocağın yanında içi akdan ve buğday dolu üç küçük küp vardır (Resim 19).

Ayanis tapınak alanı içinde ele geçen farklı türdeki yüzlerce silah bu alanda gerçekleşen dini merasimlerin önemli birer parçalarıdır. Silahların tapınak duvarları ve payelerin üst kısımlarına yazıtlı tunç çivilerle (Resim 12) asılmış oldukları, yere düştükleri zaman kenarlarının eğilmiş olmasından bellidir (Resim 8). Musasir tapınağının yağmasını resmeden Korsabad kabartması üzerindeki betimlemelerde ve bu yağmayı anlatan Asur kralı II. Sargon'un 8. sefer kayıtlarında tapınak duvarları üzerine asılmış kalkanların varlığı bu fikri desteklemektedir. Tapınak avlusunda ve depo odalarında ele geçen silahlar arasında kalkanlar (Resim 8, 9, 11), miğferler (Resim 16), sadaklar (Resim 14-15), mızraklar (Resim 18), ok ve mızrak uçları (Resim 17-18) en başta gelenleridir. Ok uçları (Resim 17) hariç hemen hemen tümünün üzerinde bu silahları Tanrı Haldi'ye armağan edildiğine ait adak yazıtları vardır: "Haldi'ye, efendime, Arğişti oğlu Rusa armağan etti" (Salvini 2001b, 271-278). Urartu tapınaklarında yapılan önemli bir dini merasim Tanrı Haldi'ye sunulan silah merasimidir. Adak silahları merasim sırasında tanrıya sunulmuş ve daha sonra tapınak duvarlarına asılmıştır. Yeni silahların adanması ile sayıları artan silahlar tapınak depo odalarına aktarılmış ve kutsal eşya olarak orada saklanmıştır. Tanrı Haldi'ye silah adanmasının temelinde Haldi'nin ordunun başında, muzaffer bir komutan olarak savaşa gitmesi ve Urartu ordusunu zafere ulaştırması inancı gelir. Bu inanç seferle ilgili bütün yazıtlarda ifade edilmiştir: "Tanrı Haldi silahlarıyla güçlü ülke Diauehi'ye karşı sefere çıktı. Haldi güçlüdür, Haldi'nin silahları güçlüdür..." (UKN 36; Payne 2006, 68). Tapınak alanı içinde bulunan bir mızrak üzerindeki yazıtta; "Haldi'ye, efendiye, Arğişti oğlu Rusa bu mızrağı (şuri) yaptı ve yaşam için armağan etti" (Çilingiroğlu-Salvini 1999; Salvini 2001b,275) ibaresi vardır. Yukarı Anzaf Kalesi'nde bulunan (Belli 1998,

Res.51, Çizim 18) bir kalkan parçası üzerinde Tanrı Haldi'nin elinde tuttuğu ve ateş saçır şekilde betimlenen mızrak Ayanis'te bulunan ve yazıtında "şuri" olarak adlandırılan silah olmalıdır. Tanrı Haldi yazıtlarda belirtilen savaşlara elindeki bu silahla çıkmış olmalıdır. Anzaf kalkanı üzerindeki mızraklı Haldi'nin arkasında ise, önerilenlerin aksine (Belli 1998, 38 vd.), Haldi'den başlayarak diğer tanrılar betimlenmiştir.

Ayanis Kalesi'nde bulunan bazı miğfer ve sadakların içlerinin akdan ile doldurulmuş olması dikkat çekicidir. Akdalarının merasimlerde kuru saç olarak da kullanılması silah ile bereketlilik kültü arasına bir bağlantı kurulduğunu ima eder. Haldi'nin henüz Urartu tanrılar âleminin başı olmadığı ve pastoral bir yaşamın egemen olduğu dönemde yerel bir aşiretin bereket tanrısı olması kuvvetle mümkündür. Olasılıkla bu özellik krallık sırasında da devam etmiş ve silahla veya bir başka anlatımla güçle bereketliliğin sürdürülebileceği anlatılmak istenmiştir.

Silahların ve özellikle de kalkanların bir başka dini inanış ile ilgili olduğu Ayanis buluntuları ile ortaya konulabilmektedir. Tapınağın kuzey duvarına bitişik olarak yapılan ocağın yanında bulunan yazıtlı ve bezemeli tunç kalkan, üzerine tutturulmuş 5,1 kg ağırlığındaki aslan başı (Resim 13) ile ünlüdür. Musasir tapınağının cephesinde asılı olarak betimlenen aslan başlı kalkanların gerçekten de Urartu sanatında var olduğunu kanıtlayan aslan başlı kalkan Urartu dini inanışlarına yeni bir boyut da kazandırmıştır. Kalkanın üzerindeki iki satır halindeki yazıtta kalkanın Arğişti oğlu Rusa tarafından Tanrı Haldi'ye adandığı açıkça belirtilmektedir. Ancak ikinci satırda yer alan "...kim ateşin üzerine toprak atarsa... Tanrı Haldi onu yok etsin..." cümlesi tapınak ocağının hiç söndürülmeden yandığının ifadesidir. Tapınak alanı içinde devamlı yanan bir ateşin, M.Ö. 7. yüzyılda şekillenmeğe başlayan Zerdüş dini ile bir ilişkisinin olup olmadığı konusunda daha fazla araştırmaya ve veriye ihtiyaç duyulsa da,

Urartu'da bir ateş kültü inancının olduğunu dikkate almamızı gerekli kılmaktadır (Çilingiroğlu 2004a, 205-231; Çilingiroğlu 2004b, 257-267).

Tapınak alanına batıda bitişik olan ancak tapınak alanından doğrudan bağlantısı olmayan evsel nitelikli mekânlar Ayanis Kalesi'ndeki anıtsal yapılar içinde bulunamayan evsel malzemeleri ortaya çıkarmıştır. Urartu kalelerinde günlük işlerin gerçekleştirilmesinde kullanılan her türlü çanak çömlek, madenden yapılmış aletler, ezgi taşları, mutfaklar, günlük malzeme depolama alanları gibi daha az "krali" nitelikli eşyalar bu mekânlardan elde edilmeğe başlanmıştır. İlginç olan nokta bu tür mekânların "saray" olarak adlandırılan bazı Urartu yapılarında da aynen uygulanmış oluşudur. Yonca Tepe saray yapısı içinde bulunan mekânlar Ayanis Kalesi yapıları ile nerede ise bir bir aynı özelliktedir. Ancak Yonca Tepe'de bulunan ve içinde "küvet" olarak adlandırılan kabın bulunduğu mekânın "soğukluğu" da olan bir "hamam" yapısı olarak değerlendirilmesi mümkün değildir (Belli, 28. Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'na sunulan ve henüz yayınlanmayan bildiriden edinilen bilgi). Ayanis kazıları, içinde küvete benzeyen bir saklama kabının da bulunduğu mekânın ve bu mekânı çevreleyen diğer mekânlarının kaleye hizmet veren bir mutfak ve bununla ilgili odalar olduğunu hiçbir şüpheye yer vermeyecek şekilde kanıtlamıştır. İki yerleşim yeri arasında gözlenen bu kayda değer benzerlik Urartu mimarisinde sadece kale ve tapınaklarda var olduğuna inanılan standardın kale ve saray içi yapılarda da mevcut olduğunu göstermektedir. Doğal olarak bu standart ancak merkezi yönetimin inşa ettiği yapılarda ve yönetimin etkinliği ile ortaya koyulabilir. Bu durumda Ayanis Kalesi nasıl bir "krali" yapı ise Yonca Tepe'de doğrudan Urartu yönetimi tarafından inşa edilmiş "krali" bir yapıdır ve büyük olasılıkla II. Rusa tarafından inşa ettirilmiştir.

Kalenin batısından başlayarak doğuya doğru uzanan 2,0 m kalınlığındaki taş temelli duvarın

kuzey ve güney yönlerinde ortaya çıkartılan çok sayıdaki mekân depolama alanı olarak kullanılmıştır. Bu mekânlar üstlerinde yer alan ve belki de iki katlı olan yapıların bodrum katları şeklinde düzenlenmiştir. Duvarın güneyindeki mekânlar arazinin eğimine bağlı olarak teraslar üzerinde inşa edilmiş ve mekânlar arasında ilişkiyi gerçekleştiren kapılar yapılmış ve merdivenler açılmıştır. Güney yönde bugüne kadar açılan dokuz mekân içinde 150'den fazla büyük küp ve küpler arasında veya mekânların duvarlarına paralel olarak yapılan sekilerin üzerinde çok sayıda farklı tip ve kalitede kaplar ele geçmiştir. Duvarın kuzeyinde kazının erken yıllarında açılan bir açmada 25 büyük küp bulunmuş ve bu küplerin Orta Çağ tabakası tarafından kanlarına kadar tahrip edildiği gözlenmiştir. Bu alanda başlatılan yeni kazılar depo mekânlarının kuzey yöndeki yayılımı hakkında daha fazla bilgi verecektir. Ayanis yayınlarında "Batı Depo Odaları" olarak adlandırılan alandaki mekânlar içinde bulunan küp ve kaplar mekânların erişebilirlik özelliğine bağlı olarak tanzim edilmiştir (Resim 7). Omurga duvarı olarak nitelenen doğu-batı uzantılı duvarın güneyindeki ilk mekânlar arazinin eğimine bağlı olarak daha kolay ulaşılabilir durumdadır. Güneye inildikçe arazinin eğimi artmakta ve kalenin en yüksek noktasından 25,0 m derine varmaktadır. Bu durumda günlük kullanımda daha sık ulaşılması gerekli kaplar ve boyutları daha küçük olan küpler omurga duvarına daha yakın olarak konumlandırılmışlardır. Peynir saklama küpleri ve farklı boyuttaki küçük kaplar kuzey mekânlarında bulunmuştur. Boyut olarak çok daha büyük olan ve uzun süreli saklamaya ayrılan küpler ise güney mekânları içindedir. Depo mekânları içinde ele geçen kireç taşı oyularak yapılmış künklerin küplerin içlerinin doldurulmasında veya depo içindeki farklı malların dağıtımında kullanılmış olmalıdır. Künklerin içinden sıvı maddelerin de aktarıldığı künklerin birbirine eritilmiş kurşun ile sıkıca bağlanmış oluşundan anlaşılmaktadır.

Depo mekânları içinde ele geçen çok sayıdaki bullalar ve tüm küplerin üzerinde istisnasız

gözlenen çoğunlukla çivi ve resim yazıları bu alana gelen farklı malların bir şekilde kayıt altına alındığını ve malların kimler tarafından ve hangi bölgelerden gönderildiklerini ifade etmektedir. Küpler üzerine pişirildikten sonra kazanmış olan çivi yazılı ölçek ifadeleri uzun zaman ve günümüzde de kapların ne kadar mal aldığının açıklanması şeklinde yorumlanmıştır. Bu yorumdan kaynaklanarak yapılan öneriler Urartu'da kullanılan *aqarqi*, *terusi* ve *liš* gibi ölçü birimlerinin neyi ifade ettiğini açıklamaya çalışmıştır. Ancak yapılan öneriler her zaman farklı ölçü miktarlarını vermiş ve aralarında bir tutarlılık olmamıştır. Örneğin önerilen *aqarqi* ölçüsü 100 litre ile 300 litre arasında değişmiştir. Bu farklı önerilere neden olan düşünce, küpler üzerindeki ölçülerin küpün ölçüsünü gösterdiği konusundaki hatalı inanıştır. Ayanis Kalesi'nde gerçekleştirdiğimiz deneysel çalışmalar küp üzerindeki ölçülerin küpün alabildiği miktar değil, küpün içine konulması gerekli miktarı gösterdiği sonucunu vermiştir. Mekânlar içinde bulunan bullalar, küpler üzerindeki yazıtlar ve mekânlar içinde yer alan künkler söz konusu mekânların mal toplama ve dağıtma işlerinde kullanıldıklarını göstermektedir. Kaleye farklı kişi ve eyaletlerden gelen ve miktarları bilinen mallar ait oldukları ve üzerinde miktarı yazılan küplere depolanmıştır. Burada anlatılan olay olasılıkla II. Rusa'nın reformları kapsamında geliştirilen kayıtlı bir vergi sistemi olmalıdır. Miktarları daha önce saptanan vergiler toplanmakta ve depolarda kayıt altına alınarak saklanmakta ve gerektiğinde Dış Kent'te yaşayan insanlara veya ülkenin farklı bölgelerine gön-

derilmektedir. Doğu payeli salonun içinde bulunan anıtsal küplerin üzerinde hiçbir yazıtın çıkmaması bu malların dini sınıfa ait olduğunu ve dolayısıyla vergilenmeye tabi olmadığını göstermektedir.

Yukarıda anlatılanlar bir kralın başardıklarının sadece bir bölümüdür. Kral Menua'dan sonra Urartu Krallığı'nda en büyük yapılaşma etkinliğini gösteren, birçok konuda yaptığı yenilikler ile Urartu'da bir "Rönesans" dönemi yaratan Arğişti oğlu Rusa yaptıkları ile yaklaşık kırk yıl süren saltanatı içinde halkını mutlu edebilmiş midir? M.Ö. 650 yıllarından sonra kalenin olasılıkla bir deprem ile yıkılmasını takip eden yağmada, Dış Kent'te yaşayan halkların yer alması bu sorumuzu "olumsuz" olarak yanıtlamamızı gerekli kılar. II. Rusa başarıları için gerekli mali desteği büyük oranda sağlandığı halkını yaptığı harcamalarla isyanın eşiğine getirmiş olmalıdır. Kralın Ayanis tapınak yazıtında belirttiği lanetleme, maalesef, yerine gelmiştir. Yazıttaki "Arğişti oğlu Rusa der ki: Haldi kapısındaki bu yazıtı her kim tahrip ederse... Her kim saklarsa, her kim yerinden sökerse... İster Urartulu olsun ister düşman ülkesinden olsun... Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün tanrılar, onu, ismini, soyunu güneşin altından yok etsinler..." (Salvini, 2001b, 261; Payne 2006, 297) lanetlemesine rağmen, kale yağma edilmiş ve kral Arğişti oğlu Rusa ve yücelttiği krallık ve halkı yüzyıllar boyu unutulmuştur, ta ki biz arkeologların onları yeniden keşfetmesine kadar.

KAYNAKÇA

BELLI, O., 1998

Anzaf Kaleleri ve Urartu Tanrıları, İstanbul.

BİLGİÇ, E.,-B.ÖĞÜN, 1967

"Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları", Türkiye Arkeoloji Dergisi 16, 45-49.

BURNEY-LAWSON, C.A., 1958

"Urartian Reliefs at Adilcevaz on Lake Van and a Rock-relief from Karasu near Birecik", Anatolian Studies 8, 211 vd.

ÇİLİNGİROĞLU, A.,

1994 Urartu Tarihi, Bornova.

2004a "How was an Urartian Fortress built?", C.A.Burney Hatıra Kitabı, (Ed.)A.SAGONA, Herent, 205-231.

2004b "Tohum, Silah ve Ateş", F.İşık Armağan Kitabı, İstanbul, 257-267.

2005 "Ritual Ceremonies in the Temple Area of Ayanis", Anatolian Iron Ages 5, Ankara.

ÇİLİNGİROĞLU, A., M.SALVINI,

1995 "Rusahinili in front of Mound Eiduru:The Urartian Fortress of Ayanis(7th.century B.C.)", SMEA XXXV, 111-120.

1999 "When was the castle of Ayanis built and what is the meaning of word'suri?", Anatolian Iron Ages 4, Anatolian Studies 49, 55-60.

2001 Ayanis I.Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998, Roma.

DERİN, Z., A.ÇİLİNGİROĞLU, 2001

"Armour and Weapons", Ayanis I.Ten Years' Excavations at Rusahinikli Eiduru-kai 1989-1998, (Ed.) A. ÇİLİNGİROĞLU-M.SALVINI, Roma,155-187.

ERZEN, A.,1980

"Toprakkale 1976 Çalışmaları",Türkiye Arkeoloji Dergisi XXV/1, 45-58.

DIAKONOV,I.M. 1963

Urartskij pis'ma i dokumenty, Moskova.

KLEISS, W.,1980

"Bastam,an Urartian Citadel Complex of the Seventh Century B.C.", American Journal of Archaeology 84/1, 299-304.

LUCKENBILL, D.D.1968

Ancient Records of Assyria and Babylonia, New York.

PAYNE, M.,2006

Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu , İstanbul.

PIOTROVSKII, B.B.,

1969 Urartu, Genevo.

1970 Karmir-blur, Leningrad.

SALVINI, M.,

1979a "Das Susi-Heiligtum Von Karmir-Blur und der Urartaische Turmtempel", AMI 12, 249-269.

1979b "Die urartaischen Tontafeln aus Bastam", Bastam I, Berlin, 115-131.

2001a "The Inscriptions of Ayanis (Rusahinili Eiduru-kai) Cuneiform and Hieroglyphic", Ayanis I.Ten Years' Excavations at Rusahinikli Eiduru-kai 1989-1998, (Eds.) A. ÇİLİNGİROĞLU, M. SALVINI Roma, 251-270.

2001b "Royal Inscription on Bronze Artifacts", Ayanis I.Ten Years' Excavations at Rusahinikli Eiduru-kai 1989-1998, (Eds.) A.ÇİLİNGİROĞLU, M.SALVINI, Roma, 271-278.

2006 Urartu Tarihi ve Kültürü, İstanbul.

SEIDL, U., 1974

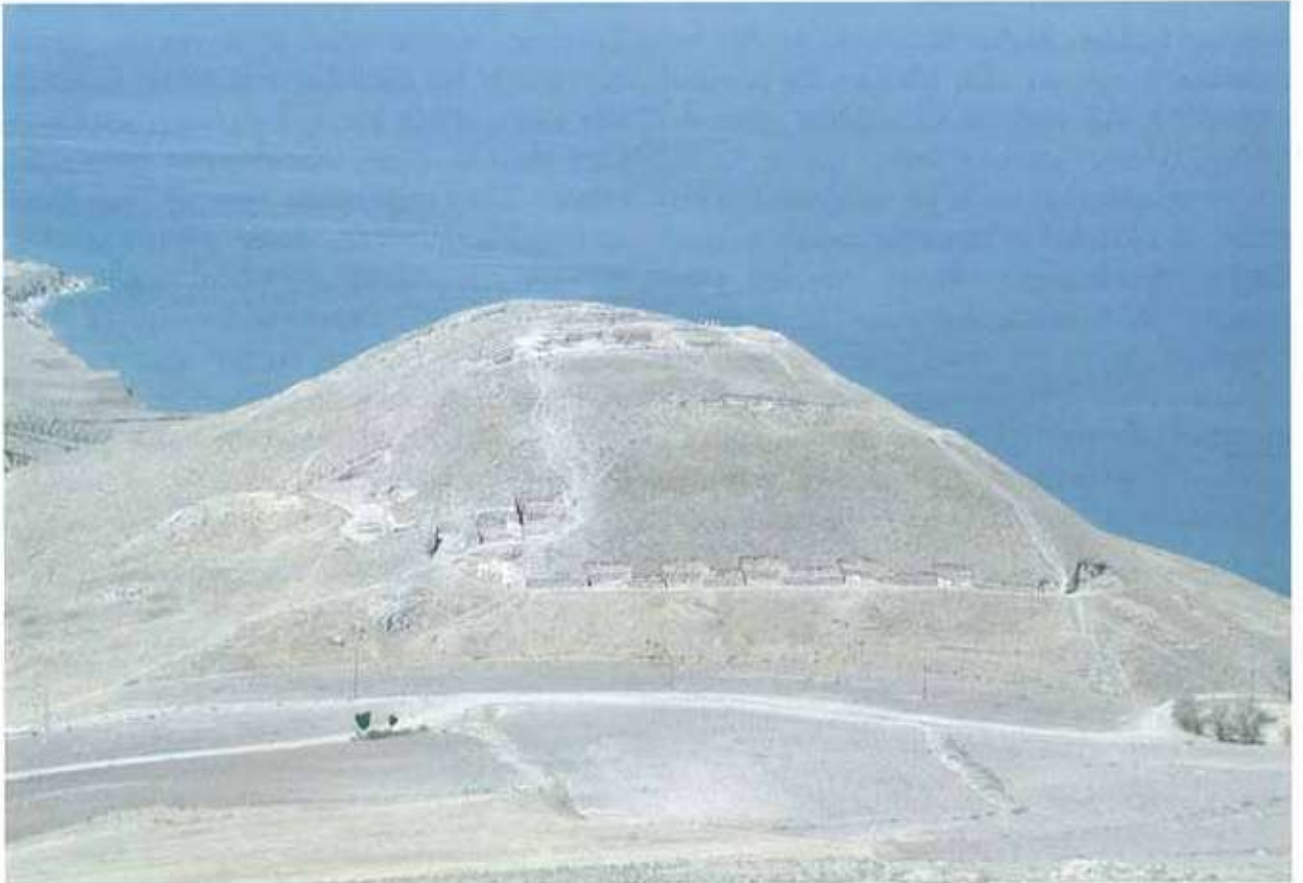
"Torschützende Genien in Urartu",AMI 7, 115-119.

MELIKISHVILI, G.A., 1960

Urartian Cuneiform Inscriptions,Moskova, (Rusca).

ZIMANSKY, P., 1995

"An Urartian Ozimandias", Biblical Archaeologist 58/2, 94-100.

Res. 1: Ayanis Kalesi.

Res. 2: Ayanis Tapınak alanı.

Res. 3: Ayanis cella içerisindeki podyum.

Res. 4: Ayanis tapınak bezeme ve yazıtı.

Res. 5: Ayanis tapınak ön cephe ve yazıt.

Res. 6: Ayanis gúney sur duvar temelleri.

Res. 7: Ayanis batı depo odası.

Res. 8: Ayanis tunç kalkan.

Res. 9: Ayanis kalay kaplı kalkan.

Res. 10: Ayanis tapınak deposu.

Res. 11: Ayanis tapınak deposunda adak kalkanı.

Res. 12: Ayanis yazıtlı tunç çivi.

Res. 13: Ayanis arslan baſı.

Res. 14: Ayanis demir sadak.

Res. 16: Ayanis tunç miğfer.

Res. 17: Ayanis iskit tipi okuları.

Res. 15: Ayanis tunç sadak.

Res. 18: Ayanis demir mızrak uçları.

Res. 19: Ayanis tapınak güney ocağı.

Res. 20: Ayanis dini temizlik kuveti.

Res. 21: Ayanis doğu depo odası.